

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОБРАЗИ В ЛІТЕРАТУРІ: РОЗХОДЖЕННЯ І ТОЧКИ ДОТИКУ

У статті розробляється проблема співвідношення двох понять – національного образу і національної ідентичності в літературі. У ході аналізу розкриваються також і дотичні концепти «ідентичність» і «нація» в інтерпретації визнаних науковців. Національний образ як поняття літературознавчої імагології може у певних інтерпретаціях ототожнюватися з поняттям національної ідентичності. Національна ідентичність може виявлятися через національні образи, останні ж у свою чергу можуть конструювати національну ідентичність. І все ж чи доречно говорити про взаємозумовленість цих двох концептів? На нашу думку, національні образи можна сприймати як своєрідні маркери, які на текстуальному рівні оприявнюють складне поняття національної ідентичності.

Ключові слова: нація, ідентичність, національна ідентичність, національний образ.

В статье разрабатывается проблема соотношения двух понятий – национального образа и национальной идентичности в литературе. В ходе анализа раскрываются также и смежные понятия «идентичность» и «нация» в интерпретации признанных исследователей. Национальный образ как понятие литературоведческой имагологии может в некоторых интерпретациях отождествляться с понятием национальной идентичности. Национальная идентичность может выражаться через национальные образы, а последние в свою очередь могут конструировать национальную идентичность. И все же насколько правомерно говорить о взаимообусловленности этих двух концептов? Мы полагаем, что национальные образы можно воспринимать как своеобразные маркеры, которые на текстуальном уровне выражают сложное понятие национальной идентичности.

Ключевые слова: нация, идентичность, национальная идентичность, национальный образ.

The article deals with the enquiry of the correlation between two notions – national image and national identity in literature. In the course of analysis relative concepts of «identity» and «nation» in the interpretations of renowned researchers are also being covered. In some interpretations national image as a notion of literary imagology can be equaled to the notion of national identity. National identity can reveal itself through national images; however, the latter in their turn can construct national identity. So is it appropriate to talk about the interconditionality of these two concepts? To our mind, national images can be regarded as certain markers which on a textual level reveal a complex notion of national identity.

Key words: nation, identity, national identity, national image.

Поняття національної ідентичності досить часто використовується як у сучасному науковому просторі, так і в загальнокультурному. З поняттям національної ідентичності тісно пов'язаний концепт ідентичності як такої. Насправді «ідентичність» вже стала настільки розбудованим і широко досліджуваним поняттям, що науковцеві не так легко вхопити саму природу цього концепту.

Велика кількість наукових розвідок з цього питання тільки підтверджує багатозначність і розмитість поняття «ідентичність». З іншого боку, поняття «нація», «національність» також потребують уточнень свого розуміння у кожній науковій праці, яка їх використовує. У нашій роботі використовуватиметься ще одне поняття, так чи інакше суголосне «національній ідентичності», – концепт

«національного образу». Поняття «нація», «ідентичність» та «національна ідентичність» використовуються та по-різному інтерпретуються відразу в кількох сферах наук: у психології (Е. Еріксон), соціології, політології, антропології (Б. Андерсон, Е. Д. Сміт, Р. Брубейкер та Ф. Купер, Ч. Тейлор), філософії (П. Рікер) і філології (Дж. Лейрсен). Останній же термін – «національний образ» – є більш чітко окресленим, оскільки має значно вужче використання і належить до сфери літературознавчої імагології (Г. Дисеринк, Дж. Лейрсен, Д. Наливайко, М. Ільницький і В. Будний). Хоча у політиці та масовій культурі не рідко можна зустріти поняття «національний імідж». Отже, виникає певне напруження у розрізненні цих часто вживаних і переплетених між собою понять.

Мета цієї роботи – з'ясувати межі використання у літературознавстві двох понять: національної ідентичності та національного образу. На перший погляд, це досить близькі поняття, хоча і не тотожні. Проте без концептуального аналізу змісту цих обох термінів ми не можемо встановити, наскільки ці терміни можуть бути правомірно використані у літературознавчому дослідженні. Наскільки доречно говорити про національну ідентичність у якомусь окремому літературному тексті? Як виявляється національна ідентичність у літературі? Як співвідноситься національний образ із національною ідентичністю в художньому тексті? На ці питання ми намагатимемося дати відповідь трохи нижче.

Спершу необхідно з'ясувати, який зміст вкладають у ці перелічені поняття сучасні дослідники. Отже, ми розпочнемо наш аналіз із менш суперечливого поняття «національний образ». Далі розглянемо по черговою концепти «нація», «ідентичність» і «національна ідентичність». Нарешті ми зможемо встановити можливість чи неможливість розрізнення понять «національний образ» і «національна ідентичність» у літературі.

Національними образами (або ж «національними іміджами») бельгійський компаративіст та імаголог Г. Дисеринк називає об'єктивацію особливостей сприйняття культурних, національних чи етнічних спільнот (наприклад, загальне уявлення про «французів», а також про «французьку культуру»). Важливо зазначити, що, за Г. Дисеринком, національні образи та імаготипові структури є не відображенням реальних якостей спільнот («націй», «народів»), а фікцією, тобто вони являють собою думки, що виникли на якомусь історичному етапі в певних країнах або спільнотах. Крім того, образ іншої країни (явно чи латентно) завжди базується на образі власної країни. Іншими словами, гетерообраз¹ та самообраз² взаємопов'язані.

Стосовно питань, пов'язаних з національною ідентичністю, Г. Дисеринк виділяє два таких

важливих аспекти. По-перше, мислення в національних категоріях є відносно, бо навіть поняття на кшталт «нація», «народ» є лише концептуальними моделями, які отримали в перебігу історії тимчасову конкретизацію. Тому можна говорити про відносність творення імаготипових структур (національних образів). По-друге, слід пам'ятати про те, що людям притаманна вроджена потреба належати до спільноти, і через це почуття приналежності люди відчувають свою «захищеність» [9]. У сучасному світі ця потреба виявилася в концепті національного мислення. Саме тому певні національні образи час від часу повторно з'являлися протягом всієї історії.

Важливо також зазначити, що імагологія ставить собі за мету зрозуміти дискурс репрезентації, а не суспільство. Матеріал, із яким працюють імагологи, є радше текстуальними тропами, аніж соціологічними чи антропологічними даними.

У вітчизняній компаративістиці маємо таке визначення М. Ільницького і В. Будного: «*Національний образ* (або ж *літературний етнообраз*) – це такий літературний образ, що **конструює** не лише індивідуальні риси, а й етнічну (**національну**) **ідентичність** зображуваних персонажів, краєвидів чи історичної минувшини, подаючи певні їхні ознаки як «типові» для відповідної країни, «характерні» для цілого народу» (виділення наше – Н. Л.) [2, с. 247].

Нідерландський імаголог Дж. Лейрсен не робить чіткого розрізнення між термінами *національний образ* та *стереотип* і вживає їх по чергово. Він вважає національні стереотипи інтертекстуальними конструктами. Це такі собі узвичаєні загальники, успадковані ще з часів долітературної традиції, які затьмарюють реальний досвід [12]. Тобто національні стереотипи апелюють не до дійсності, а репрезентують співвідношення між текстами. Національні стереотипи, як зазначає Дж. Лейрсен, продукують так званий «Ага-ефект», іншими словами, моментально актуалізують у свідомості реципієнта відповідні характеристики й образи.

Натомість український дослідник Д. Наливайко наголошує на необхідності розмежування цих двох базових понять – національний образ і національний стереотип: «слід ще застерегти від ототожнення імаго з національними стереотипами, яке іноді спостерігається в науковій літературі. Підміна імагологічного образу стереотипом є поширеним явищем, що кінцевим результатом має спрощені й однобічні, проте стійкі уявлення одного народу про інших... Імагологічний образ Іншого, імаго, є феноменом культури, що корелятивно репрезентує Іншого в певній культурі... Щодо стереотипу, то це, за визначенням Д. А. Пажо, «елементарна, нерідко карикатурна форма образу», що тяжіє до знаковості...» [3, с. 102].

Отже, національні образи – це репрезентації націй, до витворення яких схильні як окремі

¹ Гетерообраз – зображення інших націй у певній літературі.

² Самообраз – репрезентація своєї власної нації в літературі.

індивіди, так і народ, соціум загалом. Вони можуть побутувати у суспільстві протягом тривалого часу, однак вони змінні, еволюціонують і залежать від історико-політичної ситуації. Національні образи не реферують до дійсності, бо вони є штучними, гіпертрофованими конструктами, у яких власний самообраз одного народу накладається на гетерообраз іншого народу, бо образ Іншого / Чужого завжди утворюється під впливом і в протиставленні до образу Я / Свого.

Нація

Ми не будемо тут детально зупинятися на понятті нації, оскільки це завело б нас на манівці від мети нашої роботи. Натомість обмежимося тут хрестоматійним визначенням нації за Бенедиктом Андерсоном: «Нація – це уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна» [1, с. 22].

Ентоні Д. Сміт подає більш розгорнуте, проте схоже визначення нації: «Нація – це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів» [5, с. 40]. І в першому визначенні, і в другому наявний концепт «уявлення/називання», тобто конструювання і самотворення нації. Нація – це не стільки приналежність до одного етносу, скільки бажання певної групи людей вважати чи спільно уявляти себе одною спільнотою-нацією.

Ідентичність

Коли мова заходить про саме поняття ідентичності, то дослідник може легко загубитися серед великої кількості літератури з цього питання. Однак наявність широкого масиву досліджень з ідентичності не полегшує завдання окреслення цього терміна. Психологи, філософи, соціологи, антрополози досліджують ідентичність із різних боків. Спробуємо зробити робоче узагальнення з їхніх концепцій.

Психолог Ерик Еріксон ідентичністю називає «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності і цілісності» [7, с. 28]. Він також вказує на множинність розуміння цього терміна, оскільки ідентичність може співвідноситися то із свідомим відчуттям унікальності індивіда, то з несвідомим прагненням до безперервності життєвого досвіду, то з солідаризацією з ідеалами групи [7, с. 218]. У загальному сенсі ідентичність співпадає з тим, що дослідники включають в поняття «я» у різних формах: «я-концепція», «я-система», «я-досвід» [7, с. 218].

Якщо звернутися до дослідження ідентичності філософом Полем Рікером, то і там можна побачити неоднозначність, двоїстість цього поняття. П. Рікер виділяє два значення ідентичності: ідентичність як тотожність (лат. *idem*, англ. *sameness*) та ідентичність як самість (лат. *ipse*, англ. *selfhood*) [4, с. 141]. Діалектика, розрізнення тотожності і самості посідає чільне значення в концепції ідентичності П. Рікера. Тотожність характеризується

перманентністю в часі, одиничністю і неперервною наступністю (тотожність речі самій собі і ніякій іншій у будь-який момент часу і на всіх стадіях розвитку). Самість у визначенні П. Рікера є мені-належністю тіла, яке не лишається однаковим, тотожним у часі, проте все ж усвідомлюється як мені належне. Опозиція між тотожністю і самістю знімається в наративній ідентичності персонажа, якому може бути притаманна динамічна ідентичність [див.: 4, с. 172].

Слід також пригадати, що поняття ідентичність має ще інші виміри, окрім наведених. Так, Е. Сміт, Дж. Лейрсен розрізняють індивідуальну/особисту ідентичність і групові/колективні ідентичності. Серед колективних ідентичностей Е. Сміт називає національну ідентичність, ідентичність родини, регіону, релігії, класу, статі, наднаціональних товариств і релігійних цивілізацій [див.: 5, с. 46].

Імаголог Дж. Лейрсен вважає, що «ідентичність – це не відведене комусь місце, а чиясь позиція – накинута чи обрана» [10, с. 340]. Цікаво, що Дж. Лейрсен зазначає зміну парадигми розуміння поняття ідентичність: ««Постійність і неперервність» – це старіше і глибше діахронічне значення терміна «ідентичність» – було витіснене більш сучасним синхронічним значенням «окремої і автономної індивідуальності» [див.: 10, с. 335]. Щодо особистої ідентичності у значенні «унікальної індивідуальності» Лейрсен виділяє такі її складові: чуттєвість, самоусвідомлення, самообраз/самови-раження, самопозиціонування [10, с. 337]. При тому їх неможливо чітко відокремити одне від одного. Ідентичність у загальному значенні є позицією, з якої індивід зустрічається зі світом. При цьому особа одночасно усвідомлює своє Я та не-Я, своє та чуже/Інше. Як пише Лейрсен, це розрізнення між своїм та чужим є «фунда-ментальним розумовим актом і лежить у самій основі означення ідентичності. Таким чином, досвід іншості стає вихідною точкою будь-якої зустрічі з різноманітністю світу, а також лежить в основі вироблення стереотипів або ж «позначення чогось як Іншого», що є предметом дослідження для імагологів» [10, с. 337].

Тепер розглянемо, як Дж. Лейрсен характеризує групові ідентичності. Групова ідентичність забезпечується єдністю групи. Аби досягти цієї єдності, індивіди ігнорують свої особисті відмінності на користь колективної вирізненості з-поміж решти людей. Таким чином, досягається певний баланс, коли внутрішня єдність та зовнішнє вирізнення групи переважають внутрішньогрупові відмінності. На відміну від ідентичності індивіда, групові ідентичності хоча і стали в часі, проте дуже змінні, а всередині групи можуть виникати внутрішні поділи [10, с. 338]. Таким чином, групові ідентичності ніколи в дійсності не бувають гомогенними.

Національна ідентичність

Тепер перейдемо до розгляду останнього поняття. Е. Сміт визначає національну ідентичність

як «неперервне відтворення та реінтерпретацію структури вартостей, символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину націй, та ідентифікацію індивідів із цією структурою і спадщиною» [5, с. 40]. Отже, тут йдеться про певний дискурс (відтворення і реінтерпретація), у якому існує національна ідентичність. На думку цього дослідника, на рівні індивіда національність – тільки одна з багатьох ідентичностей, але це та, яка часто може бути найголовнішою і вирішальною. Індивіди можуть мати «множинні ідентичності» й переходити від однієї ролі та ідентичності до іншої. Це цілком зрозуміло, якщо брати до уваги концепт колективних ідентичностей. Національні ідентичності можуть бути ще й проникливі: можуть охоплювати, підпорядковувати й забарвлювати інші ролі та ідентичності [5, с. 47].

Крім того, Дж. Лейрсен вводить поняття «гібридності ідентичностей», що є «переплетенням ідентичності та іншості» (свого/Я з чужим/Іншим) [10, с. 341]. При цьому не слід розуміти гібридність як негативне явище або як відхід від своєї автентичності, оскільки гібридність є фундаментальною рисою людської культури загалом: «Культура за своєю природою взаємодіє з іншими культурами, переходить кордони, змішується, так що в кінцевому рахунку всі культури креолізуються» [10, с. 341]. Тому, на думку Дж. Лейрсена ідентичність та іншість не слід вважати полярно протилежними поняттями, натомість вони є складовими, що можуть проникати одна в одну та змішуватися.

Хоча Дж. Лейрсен не вважає вивчення теорії національної ідентичності завданням імагології, він все ж робить спробу поєднати поняття національної ідентичності з національними образами: «Основним завданням імагології є вивчення культурних і національних стереотипів, а не теорії культурної та національної ідентичності. Імагологія цікавиться репрезентаціями як текстуальними стратегіями і дискурсом. Цей дискурс імпліцитно заторкує питання референції національних образів до емпіричної дійсності. Тому коли йдеться про те, що нація X має набір характеристик Y, виявлення відповідності чи невідповідності цих образів дійсності не належить до завдань імагології. Імагологія орієнтується тільки на текстуальну референційність образів» [11].

Дж. Лейрсен виділяє два підходи до імагологічного вивчення поняття ідентичність – діахронічний і синхронічний: «Діахронічна ідентичність, відчуття постійності й неперервності в часі, є **самообразом** (self-image), а також гетерообразами, що стосуються інших націй. Синхронічна ідентичність, відчуття окремої й унікальної індивідуальності у світі, переважно стосуватиметься розрізнення між Я (Self) та Іншим (Other) і буде тяжіти до аналізу гетерообразів та уявлених (imagined) суперечностей» [10, с. 340]. При цьому, як ми вже зазначали, ідентичність та іншість, само- та гетерообраз не є

тотальними протилежностями, вони віддзеркалюють один одного: кожний з них визначає обрис іншого і у свою чергу ним визначається. Іншість не тільки викликає опір, а й інкорпорується, інтерналізується. Таким чином, дослідник сполучає, ототожнює національну ідентичність і національні образи. З іншого боку, М. Ільницький і В. Будний у вищенаведеному визначенні національного образу стверджують, що він **«конструює... етнічну (національну) ідентичність зображуваних персонажів»**.

Національна ідентичність і національні образи

То у якому ж зв'язку перебувають поняття національного образу і національної ідентичності? Чи вони за певних умов є тотожними, як у визначенні Дж. Лейрсена? Чи національний образ конструює національну ідентичність, як у визначенні М. Ільницького і В. Будного? На нашу думку, національні образи є радше виявами національної ідентичності, однак самі по собі їй не тотожні. У випадку літературознавчого дослідження слід зважати ще й на те, що ми маємо справу з витвореною «дійсністю». Іншими словами, національні образи в текстах відсилають читача не до дійсності, а до інших текстів у широкому розумінні. Це гра текстуальних інтерпретацій і реінтерпретацій із загальновіпізнаними конструктами, якими є національні образи. Національні образи можуть слугувати своєрідними маркерами, які апелюють до національної ідентичності автора і читача. Як і колективна ідентичність, національні образи характеризуються стійкістю і тривалістю, проте можуть змінюватися з часом. Певно, можна говорити про взаємозумовленість і взаємозалежність національної ідентичності і національних образів: якісна зміна в межах національної ідентичності природним чином супроводжується зміною і національних образів чи їхніх елементів. Однак, на відміну від національних образів, національна ідентичність, попри можливість змін, все ж є менш рухомою і більш сталою. Так, ірландську національну ідентичність можуть характеризувати зовсім протилежні і змінні національні самообрази: жорстокість і войовничість супроти містичності і чуттєвості. Національні образи змінюються залежно від історично-політичних обставин, у яких перебуває суспільство. Таку закономірність щодо національної ідентичності важче простежити, принаймні така залежність не настільки очевидна. Отже, національна ідентичність може проявлятися через національні образи, однак сама по собі до них не може бути зведена в силу своєї складної психічної природи. Національні ж образи є її культурними виявами, вказують на неї, певним чином її трансформують.

Хоча національна ідентичність і національні образи за певних умов можуть ототожнюватися, на нашу думку, все ж варто усвідомити також і їхнє розрізнення. У той час, як національна ідентичність так чи інакше пов'язана з самоусвідомленням певної спільноти і, таким чином, витворює

національний дискурс, національні образи є елементами, культурними і текстуальними виявами цього дискурсу. Національна ідентичність менш змінна в часі, національні ж образи, хоча можуть виявляти стійкість у часі, проте все ж є більш змінні і більш залежні від соціально-

політичних і культурних обставин. Національна ідентичність може інкорпорувати і погодити між собою абсолютно протилежні національні самообрази. Отже, національні образи можна вважати за культурні і текстуальні маркери національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Бенедикт Андерсон ; [пер. з англ. Віктора Морозова]. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Ільницький М. Імагологія / Микола Ільницький, Василь Будний // Ільницький М., Будний В. Порівняльне літературознавство. – Львів, 2007. – Частина I. – С. 244–274.
3. Наливайко Д. Літературна імагологія: предмет і стратегії / Дмитро Наливайко // Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К. : Вид. дім «Кисво-Могиллянська академія», 2006. – С. 91–102.
4. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер ; [пер. з фр. Віктора Андрушка, Олени Сирцової]. – [2-е вид.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 458 с.
5. Сміт Е. Д. Культурні основи націй / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ. Петра Тарашука]. – К. : Темпора, 2010. – 312 с.
6. Тейлор Ч. Джерела себе / Чарльз Тейлор ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2005. – 696 с.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон ; [пер. с англ. В. И. Ривош, А. М. Прихожан, А. Д. Андреева]. – М. : Прогресс, 1996. – 340 с.
8. Brubaker R., Cooper F. Beyond 'Identity' [Електронний ресурс] / Rogers Brubaker, Frederick Cooper // Theory and Society. – 2000. – № 29. – P. 1–47. – Режим доступу : <http://works.bepress.com/wrb/2>.
9. Dyserinck H. Imagology and the Problem of Ethnic Identity [Електронний ресурс] / Hugo Dyserinck // Intercultural Studies. – 2003. – № 1 (Spring). – Режим доступу : <http://www.intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml>.
10. Leerssen J. Identity/Alterity/Hybridity [Електронний ресурс] / Joep Leerssen // IMAGODOLOGY : The cultural construction and literary representation of national characters : [ed. by Manfred Beller and Joep Leerssen] // Studia Imagologica. – 2007. – Vol. 13. – Режим доступу : <http://cf.hum.uva.nl/images/dtory/identity.pdf>.
11. Leerssen J. Imagology: History and Method [Електронний ресурс] / Joep Leerssen. – Режим доступу : <http://cf.hum.uva.nl/images/info/historymethod.pdf>.
12. Leerssen J. National identity and national stereotype [Електронний ресурс] / Joep Leerssen. – Режим доступу : <http://cf.hum.uva.nl/images/info/leers.html>.